

Oloph Bexell:

Om svenska kyrkan under 1900-talet

En rapsodi kring några årtal på vägen till idag

I denna översiktliga skiss över 1900-talets organisationshistoria i Svenska kyrkan ska jag peka på en rad årtal, som, sedda tillsammans, kan hjälpa oss att i fågelperspektiv få syn på ett sammanhang. På vilket sätt, i vilken takt och varför har en förändring av Svenska kyrkan ägt rum? Det är ett komplicerat skeende och på det korta utrymmet bara möjligt att med några meningar antyda vidden av varje förändringsbeslut. Mycket kunde läggas till och fler exempel kunde ha valts. Bilden måste bli rapsodisk.

Socknen delas i församling och kommun

Som utgångspunkt för att förstå dagens situation måste vi starta redan 1862. Fram till dess hade kyrka och socken varit en organisatorisk enhet med samma ledningsorgan och med kyrkoherden i täten. Fram till dess hade han haft ledningsfunktionen i alla gemensamma kommunala ärenden. Alla människor var döpta i Svenska kyrkans ordning och medlemmar i kyrkan. Alla vuxna var konfirmerade och gick i princip till nattvarden minst en gång varje år. Sverige var ett kristet, lutherskt enhetssamhälle. 1862 infördes emellertid en uppdelning och boskillnad mellan en kyrklig och en borgerlig kommun. Det inrättas nu en kommunalstämma och en kommunalnämnd, med en fritt vald ordförande, som hade ansvaret för t.ex. de sanitära frågorna, brandskyddet, socialomsorgen osv. På motsvarande sätt infördes i kyrkoförsamlingen en kyrkostämma under kyrkoherdens självskrivna ordförandeskap, som i sin tur valde två nya verkställande organ: ett kyrkoråd och ett skolråd.

Detta var långt före det moderna politiska partisystemets tid. Ledamöter i de olika organen valdes ännu in på 1900-talet inte efter partilistor, utan utifrån det allmänna förtroende de åtnjöt. Partilistor i kyrkans sammanhang kom inte förrän mot mitten av seklet.

Kyrkan skulle alltså även efter 1862 fortsätta att ha ansvaret för skolan. På lokalnivån var prästen lärarnas förman och domkapitlet var skolväsendets regionala myndighet. Kristendomsundervisningen fortsatte som förut. Skolans kristendomsundervisning var kyrkans dopundervisning och Luthers lilla katekes var lärobok. Först 1930 upphörde kyrkoherdens självskrivethet som skolrådets ordförande.

Det avgörande vid 1862 års förändringar och som har bäring in i vår egen tid är alltså, att när sockenkommun och kyrkoförsamling gick skilda vägar, *fortsatte församlingen att i juridisk mening vara en kommun*. Det innebar att den hade rätt att taxera ut skatt och att medlemskapet var obligatoriskt. Alla var skyldiga att tillhöra både den borgerliga och den kyrkliga kommun, där man var folkbokförd. Det var ännu harmoni mellan kyrka och stat och man såg inget problem i detta, det var ju rätt praktiskt. Men först efter nästan ett sekel, 1952, blev det möjligt att utträda ur Svenska kyrkan utan att samtidigt träda in i annat av Kungl. Maj:t godkänt samfund. Intill dess accepterade den svenska staten inga religionslösa människor.

Konstruktionen med 1862 års kommunalreform är själva grundförutsättningen för den fortsatta utvecklingen i Svenska kyrkan: att det rättsligt sett blev en förvaltningsmässig bodelning, men inte någon principiell skillnad emellan den borgerliga kommunens och den kyrkliga församlingens karaktär. Både församling och kommun definierades geografiskt efter rikets officiella indelning och omfattade samma område, alla var skyldiga att tillhöra just den kyrkoförsamling inom vilkens gränser man råkade bo. Kommunen och församlingen hade samma namn, som ofta hade etablerats redan vid kristnings-skedet för 1000 år sedan. Varje liten socken på landet, ofta med rötter långt ner i vikingatiden, var egen suverän primärkommun fullt ut ända fram till 1952 och hade alltså sin parallell i kyrkoförsamlingen.

Tvåkammarriksdag och kyrkomöte

Fram till 1866/68 hade alla ändringar i kyrkolagen behandlats av ständsriksdagen. Med rötter i medeltiden hade den bestått av de sinsemellan oberoende korporationerna adel, präster, borgare och bönder. På så vis var det alltså präster och döpta lekmän tillsammans, som hade stiftat svensk lag, också kyrkolag, i den kristna staten Sverige. Detta avskaffades när tvåkammarriksdagen tillkom 1866. På

sätt och vis lyfte man då bort kyrkolagstiftningsdebatten från riksdagen. Svenska kyrkan fick nu ett särskilt statligt beslutsorgan, som i kyrkolagsfrågor skulle vara medlagstiftare med riksdagen.

Ett gemensamt ansvarstagande av präster och lekmän var självklart också i detta *allmänna kyrkomöte*, som inrättades 1868. Ledamöterna valdes dit i två korporationer: präster valde präster och lekmännen valde sina egna ombud för församlingarna. Biskoparna var, precis som i ståndsriksdagen, självskrivna. Det var ursprungligen trettio präster och trettio lekmän, alltså jämvikt inom det som kallas *den dubbla ansvarslinjen*. Att prästerna var en egen grupp berodde på att de genom sina prästlöften var bundna till kyrkoläran och att de i kyrkomötet hade ett särskilt ämbetsansvar för lärofrågorna. Innan en lärofråga behandlades i kyrkomötet skulle den prästerliga avdelningen avge ett särskilt betänkande om att det hela var i överensstämmelse med kyrkans bekännelse. Sedan skulle hela kyrkomötet fatta beslut, eller som det formellt uttrycktes ge "läroståndets och församlingarnas gemensamma tanke" till känna.

Kyrkomötet skulle alltså fungera som en särskild kyrklig representation, och detta, som det stod i lagens förarbeten, "utan inflytande av de politiska meningsskiftningar som alltid växla i en riksförsamling", det vore beklagligt om dessa färgade sig "jämväl i icke-politiska frågor", dvs. sådant som kyrkomötet mestadels hade att ägna sig åt. Kungl. Maj:t kunde själv väcka en fråga i kyrkomötet, som då måste behandlas där. Om kyrkomötet var positivt, kunde riksdagen fatta beslut, inte annars. Kyrkomötesombuden kunde, precis som i riksdagen, väcka egna förslag och lämna in motioner, och om dessa bifölls av kyrkomötet skulle de gå vidare till riksdagen för beslut där. Riksdagen och kyrkomötet ägde på så sätt ömsesidigt *veto*, dvs. bådas bejakande behövdes för att regeringen skulle kunna stifta kyrkolag; kyrkolagen var en statlig lag fullt ut. Så var kyrkomötet tänkt vid dess tillkomst. Sådan var, som vi nu ska se, den kyrkliga beslutsstrukturen på riksplanet fram till 1982.

Kyrkan och skolan

Det svenska samhället förändrades. Med den framväxande frikyrkorörelsen och kristendomskritiska socialdemokratin under 1800-talet restes nu kritik mot sambandet mellan kyrka och skola. År

1909 överfördes folkskoleväsendet i städerna till stadsfullmäktige från att ha varit organiserat under kyrkostämman. Men alltjämt skedde skolans kristendomsundervisning utifrån 1878 års utveckling av Luthers lilla katekes.

Baptisterna t.ex. ville inte veta av en luthersk kristendomsundervisning och socialisterna ville inte ha någon kristendomsundervisning alls. Med olika intressen gjorde olika grupper gemensam sak i riksdagen, vilket resulterade i 1919 års undervisningsplan för folkskolan. Den medförde en radikal förändring av kristendomsämnet. Dess timantal på schemat inskränktes och dess innehåll förändrades. Katekesen avskaffades som lärobok och skulle ersättas med "Bibeln direkt". Riksdagen beslöt att det därvid bara var Bergspredikan, som skulle användas och att denna utgjorde sammanfattning av kristen tros- och livsåskådning. Det var alltså ett teologiskt ställningstagande från statens sida, som fjärmade skolan från kyrkan. Kristi försoningsgärning sköts i åt sidan, liksom allt tal om kyrkan som en andlig gemenskap genom ord och sakrament. Det blev nu successivt fråga om en konfessionslös allmänetik, som skulle läras ut, där någon teologiskt förklarbar kyrka inte fanns. Genom skolundervisningen blev denna reduktion grunden för svenska folkets uppfattning om vad kristendom var. På skolans område fortsatte sedan förändringsarbetet vidare mot dagens alldeles annorlunda religionsundervisning.

Alltså: Skolan var ursprungligen kyrkans ansvar under kyrkoherdens och biskopens ledning, och skolans kristendomsundervisning var kyrkans dopundervisning. Staten gjorde 1919 en innehållsförändring. Befolkningen fick nu istället en närmast förkrympt eller snedvriden uppfattning om vad kristendom är och går ut på. Sett i backspegeln blev effekten av 1919 års undervisningsplan ett led i folkets fjärmade från kyrkan och i dess sekularisering. I den uppkomna situationen hade kyrkan inte former för att ta saken i egna händer och inrätta ett eget, nationellt utformat alternativ, t.ex. i form av en tidsmässigt utbyggd och innehållsligt fördjupad konfirmationsundervisning. Den skulle, i modern pedagogisk form, kunna ha givit samma kunskapsstoff som skolan dittills gjort. Det hade å ena sidan varit en möjlighet. Något nationellt kyrkligt beslutsorgan vid sidan om kyrkomötet fanns emellertid inte, och det är därför å andra sidan inte rimligt att tänka sig en kyrkolagstiftning i

undervisningsfrågor på tvärs mot eller som ett kritiskt komplement till den allmänna skolan, där domkapitlet var tillsynsmyndighet.

Inte förrän långt senare, genom 1958 års skolstyrelselag, gjordes skolväsendet fullt ut till en kommunal angelägenhet och samtidigt ersattes domkapitlet som regional skolmyndighet av nyinrättade länskolnämnder.

Biskoparna tar till orda

Tio år senare, 1929, lämnade alla biskopar in en motion till kyrkomötet med ett program för Svenska kyrkans framtida relation till samhälle och stat. Kyrkan fick varken förvandlas till en stats- eller kommunalfunktion eller reduceras till en medlemsförening. Man ville ha en folkomfattande kyrka, men att svenska folket skulle få religionsfrihet med rätt till fritt utträde ur Svenska kyrkan. Man ville ha en sådan kristendomsundervisning för alla barn i skolan, som inte stod i strid mot Svenska kyrkans bekännelse, man ville att församlingsorganisation skulle reformeras, så att de partipolitiska frågorna hölls borta. Osv. Biskopsmotionen blev mycket uppmärksammasad och bifölls av kyrkomötet, men föranledde ingen åtgärd från statsmaktens sida. Men den blev en slags kyrklig programförklaring för lång tid framåt. *Begreppet 'folkkyrka'* har använts i Svenska kyrkan med alldeles olika innehåll. JA Eklund såg däri en *enhet mellan* Svenska kyrkan och svenska folket, Einar Billing markerade i stället att kyrkan *var kallad till* hela folket. En alldeles annan betydelse skulle senare dyka upp, där man menade att det var folket, som *ägde* kyrkan och var dess agerande subjekt. Men istället för att få en förändring i biskopsmotionens anda förbereddes en annan reform av största vikt:

Församlingsstyrelse genom fullmäktige

Församlingarnas beslut skedde långt fram i tiden på kyrkostämman, där principiellt sett alla röstberättigade kyrkomedlemmar samlades efter söndagens högmässa och fattade beslut och valde kyrkoråd. På många håll var stämmorna procentuellt sett ganska klena besökta. I synnerhet i städerna fungerade inte det på ett tillfredsställande sätt, menade man. År 1930 beslöts därför att Svenska kyrkan skulle få ett

nytt beslutsorgan på församlingsnivå. I församlingar med över 5 000 invånare ersattes kyrkostämman med ett valt kyrkofullmäktige – parallellen var tydlig till stads- och kommunalfullmäktigeorganisationen. Detta är ett avgörande vägskäl på vägen till idag. I kyrkofullmäktige hade kyrkoherden ingen självklar plats varken som ledamot eller ordförande. Prästämbetets roll och funktion i kyrkan började allt tydligare marginaliseras. ”Prästkyrkan” började på sina håll bli ett skällsord.

Tio år tidigare hade den representativa demokratin slagit igenom med allmän och lika rösträtt vid allmänna val till riksdag, landsting samt stads- och kommunalfullmäktige. Den nya kyrkofullmäktigeorganisationen kalkulerades på vad som gällde för kommunalfullmäktige. Detta innebar att det skulle vara allmänna och proportionella val också dit, dvs. mandatet skulle fördelas mellan olika partier i proportion till respektive partis andel av rösterna. Det förutsätter olika partier i debatt, konflikt och tävlan om rösterna. Men i församlingarna fortsatte man också efter nyordningen att i samförstånd som vanligt samlas till överläggningar. Folk lät sig väljas till fullmäktige på grundval av sitt kyrkliga intresse och allmänna förtroende. Man kringgick systemet genom en s.k. samlingslista, där det egentligen bara behövde avlämnas en enda röstsedel. Alla var ju överens om vilka som hade folks förtroende i bygden. Man ville inte att församlingen skulle styras i konflikt, men någon reell valmöjlighet erbjöds inte. Men så småningom insåg de politiska partiernas företrädare detta. Det var över lag kyrkligt positiva och för saken intresserade människor som ställde upp.

Till valet 1946 upptäckte man inom socialdemokraterna att väldigt få av det aktiva partifolket stod på samlingslistorna. Det var huvudsakligen vad man uppfattade som borgerligt orienterade människor som fanns där. Partiet började då gå ut med egna listor med tydlig partibeteckning och manade sitt folk till valurnorna. Så höll det på några mandatperioder. De borgerliga partierna gick i början ofta i allians, innan de successivt började med egna, partiskiljande listor. Resultatet blev att när kyrkfolket och gudstjänstfirarna skulle kanalisera sitt ansvarstagande för sin församlings styrelse *måste man bekänna partipolitisk färg* och gå som medlem i ett riksdagsparti. När man väl var vald och satt i kyrkorådet var det, långt fram i tiden, ingen

som tänkte på vilken lista den ene eller andre var invald på. Men även om det var intresserat folk på listorna var partiloyaliteten avgörande när det blev skapt läge (som från det att kyrka–stat-utredningen lagt fram sitt slutbetänkande 1968). Kyrkofullmäktige förvaltade ju skattepengar, varför partierna såg det som en plikt och ett ansvarstagande att engagera sig i hur de användes.

En viktig punkt i sammanhanget är denna: Eftersom församlingen rättsligt definierades som en kommun var den nya *församlingsstyrelselagen inte kyrkolag, utan kommunallag*. Den infördes därför ensidigt av riksdagen, utan kyrkomötets hörande. Kyrkomötet hade endast kyrkolagsärenden på sitt bord och var alltså inte delaktigt i 1930 års beslut.

Vad som inträffade genom dessa förändringar är något för Svenska kyrkan i internationellt perspektiv unikt: *sambandet mellan den gudstjänstfriande församlingen och den kyrkliga beslutsförsamlingen för- svinner*. Tidigare hade högmässobesökarna stannat kvar efter gudstjänsten på söndagen, konstituerat sig som kyrkostämma och fattat sina beslut. Nu skulle kyrkofullmäktigevalen äga rum på samma sätt som andra kommunalval, alltså på annat sätt och annan tid och plats än vad kyrkfolket var vant vid.

För den nya folkkyrkosyn, som nu konstruerades, var detta det sätt på vilken kyrkan borde fungera. Man menade att *svenska folket var Svenska kyrkans subjekt* och att folket i kyrkan skulle handla i de former det var vant, nämligen genom de politiska partierna, varvid fackföreningarna, LO-kollektivet och TCO måste ta sitt ansvar och engageras i kyrkopolitiken. Det var folket därifrån som enligt socialdemokraterna skulle gå in och ta ansvar i den kyrkliga beslutsapparaten, vilket fick de andra partierna att ta till motåtgärder. Detta var en tanke som kritiserades, men som slog igenom på bred front inom hela partisystemet. De politiska partistyrelserna började ge ut kyrkopolitiska program som skulle vara gällande för kyrkans olika nivåer. I partistyrelserna satt också folk som gått ur kyrkan och fattade beslut om innehållet.

Den här skillnaden skulle genomföras alltmera konsekvent. Den religiösa, kristna, gudstjänstdeltagande aktiviteten började allt

tydligare uppfattas som ett särintresse och en privatsak som inte hade med det kyrkokommunala beslutsfattandet att göra. Församlingen var ju formellt sett en kommun som bedrev religiös verksamhet.

Bilden är inte alldeles ensartad. Mycket duktigt kyrkligt folk gick in under strukturerna, ”gillade läget” och tog positivt och aktivt på sig arbetskrävande förtroendemannauppdrag. Många kunde också komma utifrån till sådana uppgifter för att med tiden växa in i gudstjänstgemenskapen.

Prästen börjar uppfattas som tjänsteman

1930 års församlingsstyrelselag innebar att en rad befogenheter började flyttas bort från prästämbetet – alltså från dem som uttryckligen var förpliktade till kyrkans lära. Detta började rubba den gamla balansen mellan *prästerlig ämbetsförvaltning och folkligt förankrad självstyrelse*, som sedan urminnes tid varit konstitutiv för Svenska kyrkan.

En förändrad syn på prästen började växa fram. Organisationsmässigt fick de förtroendevalda allt svårare att se någon skillnad mellan socialchefens relation till socialnämnden och kyrkoherdens till kyrkorådet. Båda uppfattades som anställda tjänstemän. Något gudomligt instiftat prästämbete – som kyrkans bekännelse talade om – fanns inte på den kommunala kartan. Men enligt den då gällande 1686 års kyrkolag hade kyrkoherden alltjämt föreskrivna, befogenheter kopplade till sitt ämbete i den kristna församlingen. Detta förändrades successivt.

I längden ledde det – parallellt till kommunaltjänstemännens anställningsform är tydlig – till att prästernas skulle bli lokalanställda av kyrkorådet, i stället för att, som dittills, utnämnas av domkapitlet under biskopens ledning. Biskopens stiftslednings- och församlingstillsynsfunktion minskade. En stiftsfullmäktigeorganisation inrättades och övertog uppgifter från domkapitlet. Detta kunde sedan på lokalplanet lägga grunden till spänningar eller maktkamp mellan de förtroendevalda och prästerskapet. Utgången av en sådan konflikt är strukturellt given på förhand.

En fördjupad förståelse av vad kyrkan är

Samtidigt började exegeter och systematiska teologer att arbeta med kyrkobegreppet på ett aktivt sätt. Man började tydligt betona hur kyrkan utifrån sin andliga egenart inte var en statsinstitution och församlingen en andlig gemenskap, Kristi kyrka var fortsättningen av Jesu verk och gärning. Svenska kyrkan är en del av den ”enda, heliga, allmänliga och apostoliska kyrka” varom trosbekännelsens talade.

Den konstituerades av dopet och gjordes synlig i den nattvardsfirande gudstjänstförsamlingen. Det är nu Bo Giertz skriver sina banbrytande böcker om *Kristi kyrka* (1939, 7 uppl. 1991) och *Kyrkofromhet* (1939, 9 uppl. 2001), där han säger att Svenska kyrkan inte kan förstås som något nationellt, som Eklund menat, eller bara som ett nådens redskap som Billing menat, utan att den var en manifestation av den kyrka som vi bekänner oss till i trosbekännelsen, grundad av Jesus själv och representerade en ny tidsålder.

Det är nu Gunnar Rosendal skriver sin lika epokgörande bok *Kyrklig förnyelse* (1935, 3 uppl. 2015), där han manade till ett kyrkligt församlingsliv med mässa och predikan i centrum, med liturgins skönhet som ett uttryck för det himmelska i jordisk dräkt. Dessa böcker ledde till en kyrkoväckelse bland präster och lekmän, ett förnyat trosmedvetande och i förlängningen till att också S:t Ansgars kyrka byggdes, och fick sitt rika gudstjänstliv. Det som kom att kallas *den nya kyrkosynen* växte fram, på många sätt som en motbild och andlig motkraft till de sekulariseringssträvanden som gick genom kyrkan. Men det var inte ny, utan byggde på exegetiska studier och systematiskt teologiska undersökningar i kyrkans tradition. Tryckåren 1935 och 1939 för det böcker jag nämnde är värda att lägga på minnet, också de innebär ett epokskifte.

Förändrat kyrkomöte, akt 1

Nästa årtal i den svenska kyrkohistorien där vi stannar upp är 1948. Man började nämligen anse att kyrkomötet med sina 60 ledamöter var för litet och därmed odemokratiskt. Det fick ett nytt regelverk som trädde i kraft detta år. Det skulle nu längre inte ha 60 (=30/30), utan 98 ledamöter, 42 präster och 56 lekmän. Proportionen ändras från 1:1 till

3:4. Jämvikten mellan det särskilda prästämbetet och folkligt valda ombuden övergavs. Det blev också ett nytt valsystem. Kyrkomötets lekmanaelektorer skulle nu väljas av kyrkofullmäktige inte av kyrkostämman eller kyrkorådet. En viktig förändring blev då att antalet elektorer (dvs. de som utsetts att konkret delta i själva valförrättningen) beräknades i förhållande till befolkningstalet. Man övergav principen att varje pastorat hade sin egen elektor. I stället skulle en elektor utses per 5 000 invånare. De pastorat som var mindre än så fick gå samman om en gemensam elektor. Alla lekmannaombud skulle nu i princip representera lika många kyrkomedlemmar.

Den ofta rätt kyrkliga landsbygdens intressen tonades på så ned till förmån för i realiteten sekulariserade storstäder. Tätortsbefolkningens intressen stärktes och det 1942 tillskapade storstadsstiftet Stockholm fick ett dominerande inflytande i kyrkomötet och därvid över kyrkolivet i stort. Kyrkomötet blev således inte längre de kyrkliga församlingarnas gemensamma beslutsorgan på riksplanel, där alla var lika mycket värda – som det var tänkt när kyrkomötet tillkom –, utan kyrkomedlemmarnas. Organisationsförändringarna innebar ett antal politiska reformer som gjorde det möjligt att inifrån successivt förändra kyrkan. På så sätt hade alltså de kyrkliga beslutsorganen omformats under 1900-talets första hälft.

Frågan om prästämbetet

Nästa årtal i vår exposé är 1957 och därefter 1958, då beslutet fattades om att öppna prästämbetet i Svenska kyrkan för kvinnor. Jag skall bara kort belysa ärendets formella gång, inte debatten i sig. Det belyser nämligen kyrka–stat–relationen. Riksdagen hade 1945 äntligen beslutat att alla statliga ämbeten och tjänster skulle i lika mån vara öppna för män och kvinnor, men undantagit prästämbetet där ett kyrkomötesbeslut behövdes. Därför tillsatte regeringen 1946 en statlig utredning om kvinnas behörighet till prästtjänst. I sitt betänkande 1950 var utredningen delad och det blev ingen proposition då. År 1957 inkallades kyrkomötet för att ta ställning till en skrivelse från regeringen, med begäran att bejaka en sådan kyrkolagsförändring: män och kvinnor var rättsligt likställda inom den statliga förvaltningen och statskyrkans personal kunde inte utgöra något undantag. Men frågan föll i kyrkomötet 1957. Kungl. Maj:ts skrivelse avvisades, om än med

olika motiveringar. Detta åstadkom en väldig opinionsstorm i tidningarna. Stat och samhälle kunde inte acceptera kyrkans beslut.

Regeringen nöjde sig inte med kyrkomötets avslag, utan utlyste efter bara några månader, på våren 1958, ett nytt kyrkomöte, som sammanträdde samma höst. Prästämbetet kunde inte vara en inomkyrklig fråga så länge det var fråga om en statskyrka, utan statsmakten måste ta sitt politiska ansvar för att genomföra önskvärda reformer. Nyvalet till kyrkomötet skedde under en väldig opinionsstorm i tidningarna. Kyrkomötets sammansättning, främst på lekmannasidan ändrades i det nya valet; det var ju inte så komplicerat genom att lekmännen valdes via kyrkofullmäktige, där riksdagspartierna hade det inflytande jag nyss visat på. Regeringsskrivelsen blev nu bifallen. Genom en s.k. samvetsklausul tillförsäkrades emellertid minoriteten både fortsatt hemortsrätt i Svenska kyrkan fullt ut och att dess ståndpunkt för framtiden inte skall vara något hinder för prästvigning. När antalet prästvigda kvinnor ökade, ökade emellertid opinionen emot minoriteten och starka krav restes på att samvetsklausulen skulle upphävas. En opinionsstorm startade nyårsdagen 1978 genom en radiopredikan av biskop Ingmar Ström, som gick till angrepp mot klausulen; vad han sagt följdes upp och spädades under året på av massmedia.

Detta ledde 1979 till en konflikt mellan kyrkomötet och riksdagen. Riksdagen hade i en skrivelse begärt, att den samvetsfrihet klausulen talade om skulle avskaffas. Detta avvisades av kyrkomötet, som istället antog ett under ärkebiskop Sundbys ledning utarbetat detaljerat förslag om regler för ett fortsatt fungerande samarbete mellan de olika meningsföreträdarna. Trots att kyrkomötet för kyrkans framtid alltså ville välja en annan, konstruktiv väg än riksdagen, tillsatte riksdagen en statlig utredning för att, som det uttrycktes, "tillgodose riksdagens önskan" om klausulens avskaffande. Så blev det – alltså mot kyrkans önskan. Formellt tillgick det till så, att hela 1958 års lag om kvinnor i prästämbetet av riksdagen ersattes med ny, en allmän lag om jämställdhet i kyrkliga ämbeten och tjänster. Givna löften några decennier tidigare gällde inte när opinionsläget var ett annat. På sikt ledde detta till att prästrekryteringsprofilen kom att ändras.

När det gäller hela det här sammanhanget går det inte att bortse från att förändringen skedde därför att staten i en kontroversiell fråga ville behålla kyrkan inom sitt ansvarsområde och att särlösningar inte uppfattades som möjliga. Det stormaktstida enhetskyrkotänkandet levde kvar i medvetandet.

Vi backar nu till 1963. Så länge samvetsklausulen fanns blev det viktigt vilka som utsågs till biskopar. Dessa hade dittills röstats fram endast av stiftsprästerna. Genom en ny biskopsvalslag ändrades detta. Också förtroendevalda lekmän skulle rösta. Valmanskåren fördubblades med lika många lekmanaelektorer, som det var röstberättigade präster. De valdes av kyrkofullmäktige. Också biskopsvalen kom på så sätt att i tidens längd successivt politiseras. Partierna började lansera sina egna biskopskandidater. Biskopsrekryteringsprofilen ändrades.

Kyrkan, staten och kommunerna

År 1958 hade den jättelika kyrka–stat-utredningen startat. Den skulle bli den mest omfattande i det svenska utredningsväsendets historia och lade fram sitt slutbetänkande tio år senare, 1968. Då tillsattes en parlamentariskt sammansatt s.k. kyrka–stat-beredning under ledning av Alva Myrdal, som ”i en anda av tolerans och generositet” mot kyrkan skulle lägga ett konkret förslag om förändrade relationer mellan kyrka och stat. I maj 1972 var man klar med sitt förslag om skilsmässa i god ordning, varvid t.ex. församlingarnas kommunstatus skulle upphöra. Detta väckte minst sagt stark kritik bland de kyrkokommunalt förtroendevalda, framför allt inom centerpartiet. Regeringen fick kalla fötter. En vecka före remisstidens utgång ringde Olof Palme upp ärkebiskop Sundby och meddelade att regeringen dagen därpå skulle tillkännage att hela förslaget skulle avblåsas. Fjorton års arbete skulle läggas i byrålådan, om det nu inte rent av var i papperskorgen.

Förklaringen är inte långsökt. Det var riksdagsval samma höst och regeringen ville inte göra kyrka–stat-ärendet till en valfråga, som kunde påverka och äventyra valresultatet och därmed regeringsmakten. Detta var förutseende. Samma höst fick Sverige den s.k.

jämviktsriksdagen, där lotten i blockskiljande frågor fick avgöra ärendenas utgång.

Det är i den framvuxna parlamentariska situationen i vårt land, som vi kan ana ett skäl till Svenska kyrkans politisering. Det finns två i princip lika stora block som tävlar om att vinna politisk majoritet. Val efter val kan det vara hugget som stucket vem som vinner, det skiljer på några få procent. 1972 var det alltså extra känsligt. Ett kyrkligt ärende kunde inte få påverka en så viktig sak som vem som kulle bilda regering.

Den folkpartiregering som tillträdde 1978 beslöt i alla fall att lägga fram ett förslag om ändrade kyrka–stat-relationer. I samförstånd mellan kyrkoministern Bertil Hansson och ärkebiskop Sundby lades 1979 en sådan regeringsskrivelse på kyrkomötets bord. Men saken var avgjord på förhand. Genom en unik maktdemonstration hade majoriteten av kyrkomötets ledamöter i en gemensam motion redan yrkat att förslaget skulle avslås och så skedde. Kyrkomötet ville ha kvar statskyrkosystemet. De kyrkokommunala företrädarna ville ha kvar den kyrkokommunala strukturen.

Men enligt 1974 års regeringsform var ett *status quo*-läge inte möjligt: ”All offentlig makt i Sverige utgår från folket. [...] Riksdagen är folkets främsta företrädare.” Det finns ingen plats för särlösningar; övergångsbestämmelsernas tid, med ett kyrkomöte som undantag i lagstiftningen, var förbi. Hade kyrkan nu alltså röstat nej till sin egen frihet och ja till bevarad statskyrka skulle det bli så. Statskyrkosystemet skulle nu i konsekvensens namn byggas ut. En kommitté tillsattes 1979 för att ordna förändringarna. Framför allt kunde kyrkomötet inte längre ha en egen konstruktionsform och en särställning i den svenska statsförvaltningen. Den offentliga makten i statskyrkan skulle utövas av riksdagen, folkets främsta företrädare.

Förändrat kyrkomöte, akt 2

Svenska kyrkans allt mera medvetna uppgående i samhällets politiska strukturer fullföljdes alltså genom 1982 års kyrkomötesreform, den mest genomgripande förändring Svenska kyrkan genomgått sedan reformationen på 1500-talet. Huvudpoängen var att *kyrkans egna*

valda företrädare inte längre skulle delta i kyrkolagstiftningen. Den skulle skötas av riksdagen ensam. Kyrkomötet upphörde från grunden att existera i sin gamla form – själva namnet bibehölls men innehållet och konstruktionen blev nu alldeles annorlunda än tidigare. Det fick 251 ledamöter, lika många som i det kyrkokommunala församlingsförbundets kongress. Alla valdes på lika sätt. I det nya kyrkomötet fanns ingen reglerad representation från kyrkans läroämbete, men det kunde på delegation från riksdagen fatta beslut om innehållet i kyrkans lära. Ledamöterna skulle alltså inte sitta där såsom präster eller lekmän från stift och pastorat, utan som representanter för de politiska partier eller andra grupper som nominerat dem. Den gamla dubbla ansvarslinjen försvann. Biskoparnas inflytande reducerades till närvaroplikt utan rösträtt. Man tillskapade samtidigt en paralledorganisation i stiftelseform, där ett s.k. *ombudsmöte* fick identisk sammansättning med kyrkomötet och skulle ägna sig åt kyrkans icke-lagreglerade verksamhet.

Grundtankarna i den nya statliga organisationen skrevs in i 1992 års kyrkolag, där staten föreskrev att Svenska kyrkan inte bara skulle vara ett "evangeliskt-lutherskt trossamfund" utan även upprätthålla "en på demokratisk grund uppbyggd riksomfattande verksamhet". Detta förstärktes sedan i den idag gällande 1998 års Lag om Svenska kyrkan, som normativt säger att det är fråga om en "öppen folkkyrka som i samverkan mellan en demokratisk organisation och kyrkans ämbete bedriver en rikstäckande verksamhet". Begreppet 'öppen folkkyrka', som förekom i lagen är ett kyrkopolitiskt honnörsbegrepp, som lanserades i socialdemokraternas kyrkopolitiska riktlinjer redan på 1980-talet, där KG Hammar var en av dem som utvecklade denna tanke. Man menar att kyrkan skall vända sig till hela folket med ett budskap som inte hindrar någon från att ta positiv ställning: alltså ett allmänmänskligt etiskt förhållningssätt, som påminner om kristendomsämnetts innehåll i 1919 års undervisningsplan för folkskolan. Den öppna folkkyrkan skall i sin verksamhet sträva efter att vara en angelägenhet för samtliga medborgare. Kyrkan blir där en sociologisk definition, inte en teologisk, en vanlig, social gemenskap, inte en andlig. Motsatsen – när människor gärna deltar i söndagshögmässan, frimodigt bekänner sin tro på Jesus, vet vad och vem de tror på och inte är övertygade om att man blir salig på vad som

helst – kallas med en negativt värderande term för 'elitkyrka'. En elit uppfattas som odemokratisk och ska inte ges inflytande.

En förutsättning för en öppen folkkyrka är alltså en demokratisk beslutsprocess i den mening jag har skisserat. Man skall minnas att det diffusa och mångtydiga ordet 'demokratisk' i detta sammanhang är liktydigt med en partipolitiskt strukturerad beslutsförsamling baserad i allmänna val. I det moderna begreppet 'folkkyrka' ligger den innehållsliga betoningen på ordet 'folk'. Om folket i folkkyrkan är sekulariserat tycks det som om folkkyrkan som sådan också måste vara sekulariserad. Kyrkan är ju folkets. Det blir alltså ett förvärldsligande inifrån – ett rike som kommer i strid med sig självt.

Partistrukturerna slår igenom

Det var genom 1982 års kyrkomötesreform, som vägen mot ändrade kyrka–stat-relationer fick sin tydligaste startpunkt. Det var inte utan vidare som förändringen vid millennieskiftet kom till stånd – det satt hårt åt. Diskussionen böljade länge fram och tillbaka och flera partier var alltså länge absolut emot. Därifrån rullade utvecklingen vidare mot förändrade relationer som trädde i kraft 2000.

Genom den stiftsorganisation, som genomfördes 1989, slog den partipolitiska strukturen igenom på stiftsnivå och inte långt senare fullt ut också i kyrkomötet och på församlingsnivå. Den offentlighetsliga detaljstyrningen av kyrkan har upphört. Men hon är fortfarande statligt reglerad genom lagen om Svenska kyrkan; i så måtto går det inte att tala om en "fri kyrka", det är endast omständigheterna inom ett pågående relationsförhållande som förändrats. I dag är partipolitiseringsen genomförd fullt ut i Svenska kyrkan, lika grundligt som i riksdag och kommun. I kyrkan har positionerna därvid flyttats fram rejält i jämförelse med förhållandena före 2000 års relationsförändringar.

Hur har det blivit så här?

Det måste sägas, att det inte är självklart och heller inte en naturnödvändighet att Svenska kyrkan skall styras i de strukturer och på det sätt som utvecklingen lett fram till. Jag har följt några kronologiska utvecklingslinjer och visat på den förändringsprocess

som ägt rum sedan förra sekelskiftet. Det gamla lutherska enhetssamhället förutsatte konsensus mellan kyrkan och staten. När detta bröts upp av pluralismen levde konsensustanken vidare också när strukturerna ändrades och staten sekulariserades. På 1800-talet kunde man inte tänka sig en ideologisk konflikt mellan kyrka och stat. Den tanken lever vidare. 1800-talets samhälle var i formell mening positivt kristet. Men när statens lutherska bas förändrades genom den nya regeringsformen följde kyrkan på något sätt med i förändringen, relationerna måste rulla på, tycks man ha menat. Kyrkan måste nu formas efter samhällets förutsättningar. Något annat vore oroande. Men det är samtidigt fråga om vanligt hyggligt folk, som vill ge ett positivt bidrag inom det område de begriper sig på, och ta ansvar för den samhällspolitiska utvecklingen. Man väljer att ta olika ställning till hur man skall hantera det hela.

Jag tror att utvecklingen till dels kan bli begriplig om man ser det så här: Med två jämnstora block som kämpar om den politiska makten vore det ur samhällets aspekt – av de förtroendevalda i riksdagen och kommunerna – både oansvarigt och äventyrligt att strunta i kyrkan såsom opinionsbildare, att lämna en från staten fri kyrka åt sitt öde, att låta ämbetslinjen ha möjlighet till fri opinionsbildning i samhället utifrån prästlöftenas förutsättningar. Det vore störande för samhällets konsensustänkande om kyrkan som opinionsbildare kunde bli en för ansvariga politiker oberäknelig faktor i riksdagsvalen, som agerar vid sidan av de etablerade partierna. Vi märkte det t.ex. när hela kyrka-stat-paketet stoppades 1972.

Folkkyrkan måste därför ideologiskt beskrivas som öppen och formas utifrån folkets förutsättningar. ”Öppenhet” är tillsammans med ”närvaro” och ”hopp” sedan 2011 ett av Svenska kyrkans officiella kärnvärden, kopplat till dess grundläggande s.k. kommunikationsvision, att vara ”en kyrka som människor har en positiv relation till och känner glädje över att tillhöra.”

Samtidigt finns det ljuspunkter

Det finns ju människor har valt att gå in i detta system med andra förutsättningar och utifrån andra utgångspunkter än dem jag pekat på. Det måste tydligt understrykas. Man har ju bildat partipolitiskt obundna kyrkopolitiska partier, som inte är kopplade till

riksdagspartierna, utan där det kyrkopolitiska ansvarstagandet får ta sin utgångspunkt i gudstjänstförsamlingen och i trosbekännelsen, och där man frimodigt och medvetet vill vara kyrkfolkets röst. Men man kan lägga märke till att dessa fria grupper ofta möts av viss animositet från riksdagspartiernas företrädare. De uppfattas lätt som en 'elit' i den betydelse vi nyss diskuterade ordet. Också bland partifolken vill man numera frigöra sig från centralstyrningen, fastän det är den politiska samstämmigheten som håller samman nomineringsgrupper av si-eller-sådana ”-partister i Svenska kyrkan”. En utveckling är kanske på väg?

Det finns ett alternativt eller komplementärt förhållningssätt för kyrkan. Det är att troget hålla fast vid apostlarnas undervisning, brödsbrytelsen och bönerna. Tron överlever inte genom att tunnas ut utan genom att fördjupas. Den fördjupas inte vid sammanträdesbordet, utan vid nattvardsbordet och i kyrkbänken. Den når inte människors hjärtan genom politiska program, utan genom Guds ords förkunnelse och bönens samtal med levande Gud. Har vi fått vår kallelse att leva nära Herren Jesus är det detta som gäller. Då gäller det att vistas vid de andliga värmehärdar eller glödpunkter, där utstrålningen av hans kärlek möter oss tillsammans. Kyrkans år och söndagens gudstjänst skall färga vårt liv och vi skall hålla samman, vi skall tala tydligt om Jesus med varandra och med vår omvärld, den Jesus om vilken trosbekännelsen talar, han som är tillvarons Herre och kyrkans grundare och centrum.

I det sammanhang där vi var och en finns, ska vi vilja och våga vara salt och ljus, inte med egen sälta och egen lyskraft utan med den smak och det sken som tron på Herren Kristus skänker. Då vet vi var vi finns och kan trots allt med en smula distans se på den utveckling jag försökt skissa.

Oloph Bexell är professor emeritus i kyrkohistoria vid Uppsala universitet och ordförande i Sankt Ansgars stiftelse